

اکبر علی غازی
لیکچرار پنجابی
گورنمنٹ ڈگری کالج ڈسکہ، سیالکوٹ

ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسٹنٹ پروفیسر پنجابی
گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

چوہدری نواب الدین: حیاتی تے پنجابی شاعری

(Ch. Nawab-ud-Din: Life and Punjabi Poetry)

Abstract:

Chaudhry Nawab-ud-Din was a great poet of Punjabi language. He can be considered a balanced historian as well as an unbiased reformer. Through his poetry he raised voice against the prevailing customs which were the outcome of sheer illiteracy and ignorance. He highlighted the atrocities of Indian army in Kashmir that is considered a heaven on earth. In this article, his published and unpublished poetry has been analysed in terms of style, diction, content, themes and poetic craftsmanship. Moreover, it has been tried to give an authentic and research based life account of Mr. Nawab that would help the readers to know about the historical, political, social and literary influences on his poetry.

Keywords: Ch. Nawab-ud-Din, Punjabi Poetry, Kashmir, Gojar Nama, Kapra Nama, Matam Nama Punjabi, Murshad Nama Punjabi, Qissa Plague, Bait-e-Rizwan, Si Harfi, Khazina-tul-Waizeen, Qiamat Kashmir.

ماں بولی پنجابی نال پیار کرن والے ان گنت داناں دی ماں بولی نال محبت دا نتیجہ ای اے جے پنجابی زبان اج وی دو جیاں زباناں دے مقابلے وچ ہک تان کے کھلوتی ہوئی اے۔ جے ہر پنجابی ایہدے نال اوئی محبت کرے جنی مادری زبان نال کیتی جانی چاہیدی اے تے ایہدی اڈاری تے اسماناں جنی اُچی ہو سکدی اے۔ عام پنجابیاں دی عدم دلچسپی دی وجہ توں ڈھیر سارے مان جوگ پنجابی لکھاریاں دیاں لکھتاں ضائع ہو چکیاں تے بہت ساریاں نوں ایس خطرے دا سامنا اے۔ چوہدری نواب الدین گجروی ایسے ڈھانی دا اک شاعر اے جیہدیاں لکھتاں نوں ویلا گھن وانگ کھاندا جا رہیا اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں دی حیاتی تے پنجابی شاعری اُتے چانن پایا گیا اے۔

اوہناں دا پرچلت ناں نواب الدین سی پر اوہ اپنا ناں جتھے وی لکھدے سن چوہدری نواب الدین کر کے لکھدے سن۔ بعض جگہ ایس ناں دے کچھے مسکین دا وادھا وی نظر آندا اے۔ اوہ اپنی ذات وچ انجمن سن۔ اکو ویلے نبض شناس حکیم، جید عالم، جادو اثر مبلغ، پختہ گو شاعر، غیر جانبدار واقع نویس تے اخلاقی قدراں دے پرچارک سن۔ (۱) اوہناں نے پنجابی دے نال نال گوجری زبان وچ وی شاعری کیتی۔ چوہدری نواب الدین ہوراں دے اباجی دا ناں چوہدری امیر بخش سی تے اوہ اپنے پنڈ دے نمبردار سن۔ (۲) ایہہ ست بھرا سزاوار علی، فتح علی، نواب دین، دیدار بخش، غلام علی، جمال دین تے دیوان علی سن۔ امیر بخش ہوراں اپنی اولاد دی تعلیم تے تربیت لئی اک عالم دین دیاں خدمتاں حاصل کیتیاں ہوياں سن جیہنے ایہناں ساریاں بھین بھراواں نوں لکھن پڑھن دا ڈھنگ دیا تے دین دا علم سکھایا۔ اگے چل کے وی ایس خاندان وچ علم دا چلن عام رہیا۔ ایس خاندان دا اک فرد چوہدری فرمان علی آزاد کشمیر اسمبلی دا سپیکر وی رہ چکیا اے۔ (۳) چوہدری نواب الدین دے چار پتر تے چھ دھیاں سن۔ پتر تے دھیاں دے ناں ترتیب نال انج نیں: غلام علی، امیر بی بی، محمد خان، آمنہ بی بی، عبداللہ خان، ازن بی بی، سکینہ بی بی، محمد دین، معصومہ بی بی، برکت بی بی۔ ایہہ سارے دے سارے اللہ نوں پیارے ہو چکے نیں۔ (۴)

چوہدری نواب الدین ہوراں اپنا تخلص نواب الدین ای ورتیا اے پر شعری لوٹ تھوڑ و جھوں نواب دین، نواب دینا تے کلا نواب وی لکھدے رہے۔ چوہدری نواب الدین دے وڈے (گوجر قبائل) پندراں سوتوں نو سو سال قبل مسیح وچ گرجستان (جارجیا) توں نقل مکانی کر کے افغانستان دے رستے برعظیم پاک ہند وچ داخل ہوئے۔ کشمیر دیاں پہاڑیاں وچ بچ کے اوہناں وسوں اختیار کیتی۔ (۵) چوہدری نواب الدین گجر دے وڈے صدیاں توں تحصیل اکھنور ضلع جموں دے اک پنڈ ڈھوک خالصہ

گجراں وچ رہ رہے سن۔ اوہناں دا علاقہ ’کندھی‘ بڑا مشہور سی۔ شاعر نے اپنی اک کتاب وچ اپنا پتہ انج لکھیا اے: ”بقلم خود مسکین چوہدری نواب الدین سکنہ ڈھوک خالصہ گجراں، ضلع جموں، تحصیل اکھنور، ڈاکخانہ ہمیر پور سدھر“۔ (6)

1947ء وچ جدوں ہندوواں تے سکھاں نے رل کے مسلم کش مہم شروع کیتی تے ایہہ خاندان وی اپنی جان تے عزت بچان لئی ہجرت کر کے پاکستان آ گیا۔ اوہناں دی کتاب ”قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ“ دے آخر اُتے مورخہ 1-55-14 اُتے لکیر پھیر کے کٹن توں بعد 35 لکھیا گیا اے تے نال سن عیسوی، بکری یا ہجری نہیں لکھیا ہویا۔ اوہدے تھلے ”بقلم خود نواب الدین مصنف قصہ ہذا“ لکھن توں بعد کسے ہور قلم نال ”مہاجر حال گجرانوالہ“ (7) لکھیا ہویا اے جیہدی تصدیق ہو چکی اے جے اوہ کجھ عرصہ گوجرانوالہ وی رہے پر کدوں ایہدا جواب اے تک ملنا باقی اے۔ (8) جدوں بھارتی غاصب فوجاں نے ہندوواں تے سکھاں نال رل کے مسلماناں اُتے انسانیت سوز ظلم ڈھانا شروع کر دتا تے عام لوکاں نے جان بچا کے سنن وچ ای بہتری سمجھی۔ جیس ویلے لوک نئے آ رہے سن اوس ویلے شاعر بجوات وچ موجود سن۔ اوہ لکھدے نیں:

میں ڈٹھا جو کنڈل کھلکے لہندی طرف پیارے

اے نہ سورج چڑھیا پیسی سنو حقیقت سارے (9)

اوہناں دے اک پوترے چوہدری محمد اشرف دے دن موجب اوہ 1865ء وچ پیدا ہوئے سن پر اوہناں دی کتاب ”خزینۃ الواعظین“ دی اندرونی شہادت دس دی اے جے اوہ 1300 ہجری وچ پیدا ہوئے کیوں جے اوہناں پنجی سال دی عمر وچ اپنی کتاب ”خزینۃ الواعظین“ لکھنی شروع کیتی سی۔ اوہ آپ لکھدے نیں:

بارہ سی تاریخ محرم جد اوہناں فرمایا

تیراں سو تے پنجی ہجروں سال مبارک آیا

لے کے نام خدا دا نپ قلم دے تائیں

کاغذ رکھ اگے میں لگا لکھن چائیں چائیں (10)

چوہدری صاحب دے ابا جی خود پڑھے لکھے سن تے علم دے مرتبے توں چنگی طرح جانوسن۔ ایس لئی اوہناں اپنے پچیاں نوں پڑھان لکھان لئی پکا بندوبست کیتا ہویا سی۔ چوہدری صاحب دا ذاتی

مطالعہ وی بڑا وسیع سی۔ اوہ بڑے عالم فاضل سن۔ اوہ اپنی کتاب دے مآخذ دسدیاں ہوياں لکھدے نیں:

شرح وقایہ تے مسعودی کنز وقائق نالے
تے مشکوٰۃ رکھائی اگے کتنے ہور رسالے
بھی تفسیر قرآن شریفے اگے رکھ ٹکائی
چنگی ڈال سیاہی غم دی پیش دوات رکھائی (11)

چوہدری نواب الدین اجیہا منارہ نور سن جیہدے چانن وچ صدیاں بھئی لوکاں نوں سدھا راہ
دسدا رہوے گا۔ اوہ ساری حیاتی لوکاں نوں پٹھے پاسیوں ٹھاک دے رہے تے سدھے پاسے ول پریر
دے رہے۔ اوہناں دی دھی سکینہ بی بی دسدیاں نیں جے اوہ شرع شریعت دے پابند سن تے ساری عمر
ایسے شے دا پرچار وی کر دے سن۔ سوکلے توں ودھ زمین دا مالک ہودن دے باوجود اوہناں وچ غرور،
تکبر، انا پرستی تے لالچ دیکھن نوں نہیں سی۔ (12)

اوہ سمجھدے سن جے معاشرے وچ پایاں جان والیاں ساریاں برائیاں جہالت دی وجہ
توں نیں۔ ایس لئی اوہ جہالت دے سخت خلاف سن۔ جہالت دے حوالے نال اوہناں دا عقیدہ وی شیخ
سعدی شیرازی والاسی۔ اوہ شیخ صاحب دے حوالے نال لکھدے نیں:

جاہل رب نوں نہیں پچھانے
نہ کوئی امر نبی ﷺ دا جانے
بہتر سولی تے لٹکانے
حضرت سعدیؒ دا فرمان
مولیٰ مشکل کرے آسان (13)

بنیادی طور تے اوہ معاملات دے کھرے تے اخلاقی لحاظ نال ایچ پدھر دا نمونہ سن۔ سنی العقیدہ
سن پر بدعتاں تے فضول رساں دے سخت خلاف سن۔ اوہ کہندے سن قرضہ لے کے صرف نگ رکھن لئی
ماں پیو دا ختم دوانا، فیر سود دے چکر وچ اپنی زمین تے عزت دوواں توں ہتھ دھو لینا کتھوں دی
عقلندی اے۔ ایس حوالے نال اوہ اک تھاں لکھدے نیں:

بھائی دان کرنو عزت شان بدلے اجر ملے نہ رب رحمان کولوں
روٹی نہیں رسول کی ہوئی ایسی پڑیو نہیں تاریخ بیان کولوں

نہیں حکم صدیقؑ فاروق اعظمؑ، نہیں علیؑ تے نہیں عثمانؑ کولوں
نہیں آکھو حسنؑ حسینؑ نے بھی شافعیؑ مالکؑ نہ حکم نعمانؑ کولوں (14)

اوہ اپنے علاقے دے وڈے زمیندار سن، اوہناں دا اثر رسوخ واہو اسی تے نال ای اوہ پنڈ
دے نمبردار وی سن۔ صائب الرائے بندے سن تے لوکاں دے وڈے وڈے جھگڑیاں دے فیصلے وی
آپ کر دیندے سن۔ اوہ لکھدے نیں:

کارگزاری دنیا والی سر میرے تے بھاری
کتنے ہور قضیے جھیرے نالے نمبرداری (15)

چوہدری صاحب حکیم حاذق تے نباض سن۔ ایہدے نال نال اوہ چنگے سرجن وی سن۔ نکلے
موٹے اپریشن وی کر لیدے سن۔ خاص کر کے خناق دا اپریشن اوہ انج کر دے سن جے زبان دے
تھلوے پاسے کسے خاص رگ وچوں تھوڑا جنا خون کڈھدے سن جیہدے نال مریض بھلا چنگا ہو جاندا
سی۔ پیراں دی چچی انگلی وچ چیرا دے کے اوہ رتج دے درد دا علاج کر دے سن۔ درد شقیقہ دا علاج
کرن لگیاں اوہ مریض دا سنگھا گھٹ دے سن جیہدے نال متھے دیاں رگاں پھل جانیاں سن۔
اوہناں وچوں کسے خاص رگ نوں نشتر نال چھیڑ کے اوہ تھوڑا جنا خون کڈھ دے سن جیہدے نال
مریض ہمیشہ ہمیشہ لئی ٹھیک ہو جاندا سی (16) اوہ پہلے بیماری دی تہہ تک پہنچدے سن تے فیر عام جیہی دوا
نال مریض نوں ٹھیک کر دیندے سن۔ اوہ علامتاں دبان دی کوشش نہیں کر دے سن سگوں علامتاں دی
مدد نال بیماری دی جڑ لہدے سن تے فیر مناسب نسخے نال بیماری جڑوں پٹ چھڈ دے سن۔ سیانیاں دا
مننا اے جے علاج معالجے وچ تشخیص سب توں ودھ اہمیت رکھدی اے۔ حکیم نواب الدین ہوری وی
تشخیص دے بڑے ماہر سن۔ حالانکہ حکمت اوہناں دا پیشہ نہیں سی تے نہ ای اوہناں حکمت نوں پیہہ کمان
دا ذریعہ بنایا سی۔ اوہ اک تھان خود لکھدے نیں:

روٹی ملے تے شکر ہزاراں واہ احسان رہاناں

ہاں البتہ گرمی سردی کجھ حکمت کر جاناں (17)

اوہ چنگے تاریخ دان تے وقائع نویس وی سن۔ اوہناں دی کتاب ”قیامت کشمیر“ اوہناں دی
حیاتی دیاں کئی پکھاں اُتے چانن پاندی اے۔ ایس کتاب وچ اوہناں 1947-48 دے کشمیر دے
حالاتاں نوں سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ شاعر نے مہاراجا ہری سنگھ دی مسلماناں نوں ختم کرن دی

سازش توں پردہ انج چکيا اے:

بقی لکھ اسلامی دنیا جیکر مار وکھاواں
اتنے ہندو ہندوستانوں آن آباد کراواں
ہون شریک تمامی راضی ٹھا کر قوم جو میری
مسلماندی طاقت کیہڑی جے اوہ کرن دلیری
ٹھا کر سنگھ تے ہندو جیہڑے لوک جاگیر انوالے
جموں سد مصلاحت کیتی اس کافر منہ کالے (18)

نواب الدین عالم باعل، فقیہ، مبلغ دین تے درویش صفت انسان سن۔ اوہناں نے حیاتی
دے کیہڑے حصے وچ شعر کہنا شروع کیتا ایس سوال دا درست جواب لکھنا اوکھا اے پر پنجیاں سالاں
دی عمر وچ اوہناں اپنی سب توں وڈی تے قابل فخر کتاب ”خزینۃ الواعظین“ لکھنی شروع کر دتی سی۔
ایس کتاب دا اک اک شعر ایس گل دا ثبوت اے جے اوس ویلے تک چوہدری ہوراں دے کلام وچ
پختگی آچکی سی۔ ایس کتاب توں پہلاں دے شعری سفر بارے اوہ خود لکھدے نیں:

اول اس تھیں رہیا مینوں شوق سی حرفیاں سندا
نالے بھار سرے تے وڈا کارگزاریاں سندا
دوہڑے بیت پنجابی اندر کدی کدی میں کہندا
اپہر کدھرے دل نہ ٹھہرے دل اداسی رہندا (19)

ذیل وچ اوہناں دیاں ان چھپیاں کتاباں بارے مختصر دس پائی جا رہی اے:

- 1- گوجر نامہ 2- کپڑا نامہ 3- ماتم نامہ پنجابی 4- مرشد نامہ پنجابی
- 5- قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ 6- بیعت رضوان 7- بریاں رساں
- 8- رائے شماری برائے کشمیر 9- ہندوؤں اور مسلمانوں کی سانبھی رہتل
- 10- خزینۃ الواعظین 11- قیامت کشمیر

گوجر نامہ

ایہہ کتاب چوہدری نواب الدین ہوراں دی اک اچھی کتاب اے جیہنوں اپنی زبان تے بیان
دے حوالے نال راقم نے گوجر نامہ دا ناں دتا اے۔ ایس قلمی نسخے دے 22 صفحے دستیاب ہو سکے نیں،

ہن ایہہ کہنا مشکل اے جے ایہدے ہور کنے صفحے سن۔ چوہدری صاحب آپ گجر سن ایس حوالے نال اوہناں دی مادری زبان گوجری سی۔ صدیاں توں پنجابیاں نال رہن بہن دی وجہ توں پنجابی نوں اوہناں دی مادری زبان جنا مان حاصل ہو چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں پنجابی وچ دس تے گوجری وچ اک کتاب لکھی۔ ایس حوالے نال مولانا محمد ذبیح ”دیو“ دے دیباچے وچ لکھدے نیں ”پنجاب کے گوجر ایک صدی قبل تک گوجری بولتے تھے پھر رفتہ رفتہ یہ پنجابی زبان میں تبدیل ہو گئی“۔ (20)

اکبر علی غازی دی کتاب ”ماں بولی دے وارث“ وچ ایس کتاب داناں ”گجر نامہ“ لکھیا گیا اے جیہڑا کہ غلط اے، مزید تحقیق توں بعد ثابت ہويا جے ایہہ لفظ اصل وچ ”گوجر نامہ“ اے۔ شاعر گوجر برادری نوں دنیا دی رہنمائی کر دیاں ویکھنا چاہندے سن۔ ایس لئی اوہناں نے اپنی مادری زبان وچ ایس کتاب نوں بڑی محبت تے دردمندی نال تحریر کیتا۔ تحریر وچ کتے کتے سخت لہجہ وی پڑھن نوں ملدا اے پر اوہدا مقصد وی اصلاح توں دکھ ہو رکھ نہیں۔ اوہ اپنی قوم نوں دنیا دی ترقی یافتہ قوم دیکھنا چاہندے سن جیہڑی کہ ہر چنگے کم وچ پیش پیش ہووے۔ ایس کتاب دی مدد نال اوہناں گوجر قوم نوں تعلیم حاصل کرن تے ہنر سکھن اُتے ابھاریا اے۔ اوہ ”گوجر نامہ“ وچ اپنی قوم نوں کہندے نیں جے تساں لوکاں نے سکی چودھر تے آکڑ نوں سب کج سمجھ لیا اے تے تعلیم و تربیت تے اعلیٰ اخلاقی قدراں دے حصول دی خواہش ای چھڈ دتی اے۔ ایس کتاب دے پہلے اٹھ صفحے ادھے ادھے پاٹے ہوئے نیں جدوں کہ باقی صفحے پورے نیں پر ڈھیر سارے خستہ ہو چکے نیں۔ چوہدری نواب الدین دیاں کتاباں دی سانجھی گل ایہہ وے جے اوہناں ہر تھاں فضول تے بریاں رسماں نوں چھڈن دا آہر دتا اے۔ ایس کتاب وچ اک تھاں اوہ اپنی قوم نوں کج نصیحاں انج کر دے نیں:

چھوڑ سجا کم فضول سارا دین آپنا ول دھیان کر لے
پڑھ علم تے سکھ لے ہنر کوئی سنگ ہو رتاں بھائیاں کے نال کر لے
منڈا لاڈلا بھیج سکول جلدی خرچ آپنو رزق تے مال کر لے
بھیڑا کم جیہڑا کر ترک سبھے پڑھ علم تے فرق روال کر لے (21)

ایس کتاب وچ شاعر نے گوجر قوم دے زوال دے کارن دے سے نیں تے قوم نوں غفلت دے خواب وچوں جگان دا چارہ کیتا اے۔

کپڑا نامہ

ایس کتاب دے صرف 5 صفحے ملے نیں اوہ وی مکمل نہیں۔ پتہ نہیں ایہدے کئے صفحے سن تے کتاب دی اصل شکل کیہ سی۔ مصنف دیاں ساریاں کتاباں کسے رجسٹر دی لکھی ہوئی جلد وچ اکٹھیاں سیتیاں ہونیاں نیں پر ایس کتاب دے وکھ وکھ صفحے کھلری پُری حالت وچ ملے نیں البتہ ایہناں کاغذاں دی لکھائی، روشنائی اوہ امی اے جیہڑی باقی قلمی کتاباں وچ ورتی گئی اے۔ اپنی پیش کش تے کہانی دی رفتار دی بنیاد اُتے کہیا جاسکدا اے جے ایہہ کتاب جی صحفیاں توں ودھ نہیں ہونی۔ ساریاں صفحیاں دا ڈونگھا مطالعہ، ترتیب تے کجھ تخیل توں کم لین توں بعد گل سمجھ آندی اے جے شاعر نے ایس کتاب وچ کپڑے دی اوہ کہانی بیان کیتی اے جیہڑا اوہ بی توں لے کے بیجے جان، کاشت ہون، پھجن، ٹیرن، دھاگہ بنن تے مڑ کپڑا بنن، رنگے جان، کٹے وڈے جان تے فیر سوئی نال ودھے جان توں بعد یار دے جتے اُتے سجن پھجن تک بیت دی اے۔ جدوں کھڈی اُتے ہتھ نال کپڑا بُنیا جاندا اے، کپڑا گڈی توں لاہن توں بعد سختی نال دھوتا جاندا اے جہدے نال اوہ نرم تے ملائم ہو جاندا اے فیر اوہنوں رنگ چاڑھیا جاندا اے۔ اوس مقام اُتوں کجھ مصرعے پیش نیں:

مارو مار اُلا ر سٹاوے ظالم ترس نہ کھاوے
کھڑا کنارے تختے اُپر زور تمام لگاوے
اس ویلے دی درد مصیبت جان لباباں پر آئی
جیں تن لگے سوئی جانے دو جے خبر نہ کائی
ایسی سختی دشمن اُپر نہ رب کدی لیاوے
وڑ وڑ جان لباباں تک ہووے ملک الموت نہ آوے (22)

ماتم نامہ پنجابی

ماتم نامہ پنجابی شاعر دی اک اچھی کتاب اے جیہدے کل 6 صفحے مل سکے نیں جیہناں دا سائز 17X27/4 اے۔ ایس قلمی کتاب دے آخر اُتے 10 ماہ کنک 2000 کمری لکھیا ہويا اے جیہدے توں پتہ چلدا اے جے ایہہ کتاب اج توں چھتر سال پہلاں 1943ء وچ لکھی گئی سی۔ ایس کتاب وچ معاشرے دی اک قبیح رسم ول اشارہ کیتا گیا اے۔ شاعر نے منع کیتا اے تے دسیا اے جے مرن والے دے مرن اُتے ماتم تے سیپا کرنا غیر شرعی کم اے۔ ایہہ اسلام نال کوئی تعلق نہیں۔ شاعر نے

اپنی ایس کتاب وچ زنانہ رشتیاں دا ناں لے لے کے دیا جے اوہ ماتم کج کج کردیاں نیں۔ شاعر نے ماتم دے طریقے دن توں بعد ایہدی نندیا کیتی اے تے نال ای دنیا دی بے ثباتی دا سبق وی دے دتا اے۔ ساری کتاب وچ بحراک ای ورتی گئی اے۔ شاعر ’مذمت سیاہ‘ دے عنوان پٹھ لکھدے نیں:

رناں ساریاں بہہ رون، کئی اٹھ کے کھلون، بند کیتیاں نہ ہون، وڈا شور فی چچایا
رل چاچیاں ہی تائیاں، کئی سکلیاں پرانیاں، کجھ کواریاں وہانیاں، زور پٹنے تے پایا
غرض کردیاں نے وین، لال مکھڑے کرین، پٹن واریاں نہ دین، خوف رب دا بھلایا
وڈا کم ایہہ خراب، نہیں شرح دا حساب، نہیں مُردیاں نواب، کم کفر دا بنایا (23)

مرشد نامہ پنجابی

ایہہ کتاب 24 صفحیاں اُتے مشتمل اے جیہدے وچ اک جھوٹے پیر دا قصہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ کتاب 1999 بکرمی وچ لکھی گئی یعنی 77 سال پہلاں 1942ء وچ۔ ایہدے وچ دسیا گیا اے جے اوہ کج پوٹھے دے ان پڑھ، جاہل تے سادہ مریداں نوں دھوکھے نال لٹ کے لے جاندا اے۔ ایس کتاب نوں وی دوسریاں کتاباں وانگ حمد، نعت تے منقبت توں شروع کیتا گیا اے۔ چوہدری صاحب دی شاعری دا مطالعہ دس دا اے جے اوہناں کول پنجابی شاعری دیاں تقریباً ساریاں خوبیاں موجود سن۔ مثنوی وچ تے اوہناں اُتے میاں محمد بخشؒ دا جھولا پیندا اے۔ اپنی ایس کتاب وچ اک تھاں اوہ پنڈ پوٹھے تے اوتھوں دیاں لوکاں دی کردار نگاری انج کردے نیں:

زمینداراں دی بستی ہے اوہ جاہل لوک تمامی
کوئی نہ جانے صفت ایمانوں عقل اونہاندی خامی
کجھ تیلی وسنیک اوہدے وچ عقلوں علموں خالی
اپہر بہت آسان گزارہ دولت دنیا والی
دوجی قوم کہہاراں والی پوٹھے اندر بھائی
قیمت گھڑا روپیہ بولن اتنی مستی آئی
کدی نیاز یا صدقہ ہرگز نہ دیوں قربانی
جے ملوانا وعظ سناوے کڈہن گال زبانی (24)

قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ

ایس کتاب وچ شاعر نے سیالکوٹ دے علاقے وچ آون والی اک وبا دا قصہ بیان کیتا اے تے دسیا اے جے کج ویکھدیاں ویکھدیاں گھراں دے گھر خالی ہو گئے۔ ایس کتاب وچ شاعر نے گل تے اک وبا یعنی طاعون دی کیتی اے پر انداز بڑا سوادلا اے۔ ایہدے وچ ہلکا ہلکا طنز وی اے تے چوب دی۔ کتے کتے گھج ہاس رس وی نظر آندا اے۔ ایہدے آخری صفحے اُتے 35-01-14 تاریخ لکھی ہوئی اے پر نال عیسوی، ہجری یا بکری نہیں لکھیا ہو یا نال ایہہ تاریخ پہلی لکھی ہوئی تاریخ کٹ کے لکھی گئی جہدے توں معاملہ ہو ر چوڑ ہو جاندا اے۔ (25)

ایس تاریخ نوں جے 35 ہی من لیا جائے تے فیر ایہہ عیسوی سن ہی بن دا یعنی ایہہ کتاب مرشد نامہ پنجابی توں ست سال پہلاں لکھی گئی۔ بہر حال ایس کتاب وچ بیماری طاعون یعنی پلگ دیاں تباہ کاریاں نوں بڑے ادبی ڈھنگ نال بیانیا گیا اے۔ اک تھاس شاعر نے مذہبی حوالے نال بیماری دی صورت وچ آون والے ایس عذاب دی وجہ دی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

بد عملی دا صدقہ بیشک فضل ہو یا سرکاروں
 ہوئی بلا آسمانوں نازل نمک حرامی پاروں
 دھریا نام طاعون بیماری قدرت دا اک پھوڑا
 پل وچہ جان شکنجہ دھر کے دیندی گھت وچھوڑا
 بغل تھلے یا پیٹھ رگاں دے جسوں ظاہر ہو یا
 پلوچہ صورت بدلی جاوے ہن مویا کہ مویا
 تاپ چڑھے تے پھوڑا نکلے بڑی علامت بھاری
 کھنکن تے منہ رستے ہوندا خون جگر دا جاری
 بعضیاں نوں وچہ ٹھنڈے جئے چھلی نکل آوے
 ویکھدیاں ای صورت بدلی جان ہوا ہو جاوے
 ہو ر کسے نوں وچ نلاں دے پھوڑا نکل آیا
 رو رو آکھے مشکل ہوئی ہن کیہ کراں خدایا (26)

مسئلہ بیعت رضوان

ایس کتاب دے صفحے 18 نیں تے ہر صفحے اُتے 22 سطوراں نیں۔ ایس کتاب دے آخر وچ وی 14/01/35 لکھیا ہویا اے جیہنوں عیسوی ای سمجھیا جاسکدا اے۔ ایس کتاب دا مڈھ وی حمد، نعت تے منقبت توں بنھیا گیا اے۔ ایس کتاب وچ شاعر نے اج دے پیراں دے بیعت کرن دے طریقے اُتے طنزیہ پیرائے وچ 63 شعر لکھے نیں تے فیر دسیا اے جے نبی کریم و حلیم حضرت محمد ﷺ کج بیعت کر دے سن۔ ایس کتاب وچ اج دے پیراں دے طریقے وی دسے گئے نیں تے اوہناں نوں کج دا ہونا چاہیدا اے ایہہ وی دسن دے نال نال ایہناں طریقیاں دے گھاٹے وادھے وی دسے نیں۔ چوہدری نواب دین ہوراں نے بیعت کرن دا طریقہ انج دسیا اے:

یا پیغمبر پاس تْساڈے جدوں زنانیاں آون
بیعت ہوون دی نیت کر کے تے ایمان لیاون
ایہہ شرطیں اوہ منن جیکر اول شرک بھلاون
واحد رب پچھانن اِکو غیر نہ دل وچہ لیاون
لاشریک پچھانن اِکو کل مکا ندا سائیں
حاضر مولا بابجوں غیر پچھانن ناہیں
چھوڑن چوری ہور خیانت ہوون بند زناؤں
قتل نہ کرن اولاد اپنی نوں رکھن خوف خداؤں (27)

سی حرفی کنڈھی

ایس لکھت وچ کدھرے سن نہیں لکھیا ہویا۔ سی حرفی دی پنجابی روایت ایس وچ پوری شان شوکت نال نظر آندی اے۔ شاعر دی ایہہ سی حرفی ایس حوالے نال اچھی اہمیت رکھدی اے جے ایہدے وچ اوہناں اپنے علاقے دی گل کیتی اے تے اوہدے بارے ڈھیر ساریاں دساں پایاں نیں۔ شاعر نے اپنے علاقے دے موسم بارے انج چائن پایا اے:

ب: بول کے کھول ہن حال سارا کنڈھی ملک تحصیل اکھنور والا
چیتر نکلے چڑھے وسا کھ جدوں مچے بھانڈہ دھپ تنور والا
پوے لمب تے کمب سریر جائے ہووے زلزلہ حشر دے صور والا
گئے سِک تالاب نواب دینا آوے جدوں عذاب قصور والا (28)

وقایہ زمیندار یا ہدایہ کا شکار

شاعر دی ایہہ کتاب اک لمی نظم اُتے مشتمل اے جیہدے وچ ٹیپ دا بند ”مولا مشکل کرے آسان“ اے۔ ایس نظم دے 73 بندنیں۔ قلمی کتاب دے قلم نال بنے ہوئے سرورق دے سب توں اُتے فارسی دا ایہہ شعر لکھیا ہویا اے:

سر جاہلاں بر سردار بہہ
کہ جاہل بخواری گرفتار بہہ (29)

ایس کتاب وچ شاعر نے زمینداراں دی حالت دی اے۔ چوہدری صاحب لکھدے نیں جدوں میرے اُتے چوہدری دا راز کھلیاتے میں حیران رہ گیا۔ زمینداراں دے بال، ماں پیو نال ہتھ وٹان دے چکر وچ بھید بکریاں تے مال ڈنگر چارن لگ پیندے نیں۔ انج اوہ دین تے دنیا دوواں دی تعلیم توں محروم رہ جانے نیں۔ جد کہ دوجے کاروباری تے محنت کش لوک اپنے بالاں نوں سکولے گھلدے نیں، پڑھاندے لکھاندے نیں تے نوکر کروالیندے نیں۔ اوہ حاکم بن جانے نیں جد کہ چوہدریاں دی ان پڑھتا دی وجہ توں حالت وگڑ جاندی اے: اوہ لکھدے نیں:

باقی قوماں علم پڑھان عالم بن بن رتے پان
زمینداراں نوں پے دھمکان خون نچوڑ تمام لے جان
مولا مشکل کرے آسان (30)

بریاں رساں، قلمی

ایس کتاب دے تقریباً سارے دے ورقے پاٹے ہوئے تے بہتے بند زبانی سن کے لکھے گئے نیں۔ ایہدے وچ دو نظماں شامل نیں جیہناں دے ٹیپ دے بند ”دمم رب دا شکر گزار“ تے ”رساں کولوں استغفار“ نیں۔ ایس لکھت وچ شاعر نے بریاں رساں دی گل کیتی اے تے دسیا اے جے مسلمان فضول تے بھیڑیاں رساں کولوں جان چھڈالین تے سارا کچھ ٹھیک ہو سکدا اے۔ کتاب وچوں دو بند پیش نیں:

پہلی رسم جے پتر جے لگے پین سیاپے لے
کیہڑا فیر پیو نوں تھے اچھل ٹردا پیاں بھار
رساں کولوں استغفار

ویٹرے بیٹھا آن مرا سی لین ودھائی اللہ راسی
مشکل ہووے اج خلاصی بڑے جھیریا ندی اے کار
رہاں کولوں استغفار (31)

چھپیاں کتاباں

چوہدری نواب الدین دیاں دو کتاباں چھپ وی چکیاں نیں۔ جیہناں بارے بیٹھاں جانکاری دتی جا رہی اے۔

خزینۃ الواعظین

خزینۃ الواعظین چوہدری نواب الدین ہوراں دی سب توں موٹی تے بھرویں کتاب اے جیہدا ذکر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب، پنجابی کتابیات جلد نمبر 1 وچ کیتا اے۔ (32) ایہدے 134 صفحے نیں تے سائز 20X28X8 انچ اے۔ سیالکوٹ دے فخر نامور مصور بشیر کنور مرحوم دے دس مطابق ایس کتاب دا کاغذ تھ دا بنیا ہو یا سیالکوٹی اے تے پتھر والی لیتھو اتے پرنٹنگ ہوئی اے تے سیاہی روشن ورتی گئی اے۔ (33) ایہدے وچ صنف مثنوی ورتی گئی اے۔ ایس کتاب وچ غزل دے عنوان نال وی اک سرخی موجود اے۔ جیہدے شعر اردو وچ نیں۔

ایس کتاب دے پہلے 32 صفحے مکمل طور تے ضائع ہو چکے نیں جد کہ اگلے 18 صفحیاں نوں وی سیونک نے پڑھن دے قابل نہیں چھڈیا۔ کوشش پوری کیتی گئی اے جے کتاب دا ہور کوئی نسخہ تھ آ جائے پر باوجود پوری کوشش دے کامیابی نہ مل سکی۔

پہلیاں ساریاں کتاباں دے مڈھ وچ شاعر نے باقاعدہ حمد، نعت تے منقبت لکھی سی، اتھتھے وی انج ای ہو یا ہووے گا۔ پر کچی گل دسنا مشکل اے۔ کتاب دے مزاج نوں سامنے رکھیا جاوے تے قیاس کیتا جاسکدا اے جے کتاب دے پہلے حصے وچ توحید دا ذکر کیتا گیا ہووے گا تے بعد وچ نماز دا کیوں جے صفحہ نمبر 33 توں 40 تک روزے دا بیان اے تے اگے زکوٰۃ دا۔ شاعر نے قرآنی معارف وی ورتے نیں تے حدیثاں دا حوالہ وی دتا اے۔ روزے دی فضیلت دس لئی شاعر نے دلیل تے سند توں کم لیا اے۔ پہلے اوہناں آیت ”واطیعوا اللہ و رسولہ و اللہ خبیر بما تعملون“ درج کیتی اے تے بعد وچ ایس آیت دا مفہوم شعراں وچ انج بیان کیتا اے:

تا بعداری رب نبی ﷺ دی فرض قرآنوں ہوئی
 جو کچھ کرو معلوم خدا نوں بھید دلاں دے سوئی
 روزہ فیر بھلایا کیونکر اللہ دا فرمایا
 کیڈ تاکید نبی ﷺ سرور دی وچہ حدیثاں آیا (34)

ایس کتاب وچ شاعر نے وکھ وکھ عنوان قائم کر کے، قرآن تے حدیث وچوں دلیلاں دے کے گل کیتی اے تے لوکاں نوں سدھے رستے ول پرتن دا آکھیا اے۔ باب الباس، نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج، قربانی، شرم و حیا، پردہ، تکبر دی مذمت، سود، رشوت، دروغ گوئی، غرور، بے عملی، توہم پرستی، حقوق والدین، حقوق اولاد تے حقہ وغیرہ نوں عنوان بنا کے بڑے پر اثر طریقے نال گل بات دی اے۔ پنجابی نظم وچ دسے گئے ایہہ مسئلے لوکاں نوں اسلام دے حکماں دے مطابق زندگی گزارن دے قابل بناندے نیں۔

قیامت کشمیر

وادی کشمیر جنت نظیر پاکستان دی شہہ رگ اے جیہنوں انگریزاں تے ہندوواں دی ملی بھگت نال کشمیریاں دی مرضی دے خلاف بھارت دی جھولی وچ پادتا گیا۔ شاعر ایسے وادی دارین والا سی ایس لئی اوہنوں اپنی دھرتی نال قدرتی طور تے بڑا پیار سی۔ بھارت نے 1948ء وچ حملہ کر کے کشمیر اُتے قبضہ کر لیا تے مقامی مسلمان کشمیریاں دی نسل کشی دا سلسلہ شروع کر دتا۔ جی دیر ممکن سی لوک مقابلہ تے برداشت کر دے رہے پر دشمن اوہناں دیاں سوچاں تے خیالاں توں وی بہتا ظالم تے سفاک سی۔ لوکاں نے جان تے عزت بچان لئی نقل مکانی شروع کر دتی۔ پر شوہدے دشمن نے ظلم تے ستم دے 1947ء والے ریکارڈ وی توڑ دتے۔ فوجی تے غیر فوجی ہندو غنڈیاں ہتھوں برپا ہون والی قیامت دا ذکر جدوں چوہدری نواب الدین ہوراں اپنی کتاب وچ کیتا تے اوہاناں ”قیامت کشمیر“ رکھیا۔ کشمیر جیہدیاں ساریاں مصیبتاں تے دکھاں دی وجہ اوہا حسن تے خوبصورتی اے۔ ایہدیاں دشمن ایہدیاں سرسبز گھاٹیاں، پھلاں نال لدیاں ہویاں اتراٹیاں، ٹھنڈے تے مٹھے چشمے، پھل تے میوے نالے مردہ دلاں لئی اکسیر دا درجہ رکھن والے نظارے نیں۔

ایس کتاب وچ بھارتی فوجاں تے اوہناں دی آڑ وچ ظلم، ستم دا بازار گرم کرن والے ہندوواں ہتھوں 1948ء وچ آن والی تباہی تے بربادی نوں موضوع بنایا گیا اے۔

کشمیر اُتے واپرن والی ایس قیامت دا ذکر کرن لئی شاعر نے 48 صفحیاں دی کتاب چھپوائی جیہدا کاغذ، سیاہی تے چھاپن دا ڈھنگ ”خزینۃ الواعظین“ والا ای اے، ساڈے کول موجود کتاب دے پہلے 9 صفحے تے پچھلا مکھ پنا کتاب نالوں غائب نہیں جیہدی وجہ توں پرنٹ لائن دی کسے ہور تفصیل دی دس پانی ممکن نہیں۔ ایہہ کتاب ایک شعری تخلیق یا قصہ ای نہیں سگوں اک دستاویز اے۔ ایہدا تاریخی اعتبار ایس وجہ توں ہور ودھ جاندا اے جے ایہہ قیامت واپرن توں فوراً بعد لکھ دتی گئی سی۔ سلامتی کونسل نے 1949 وچ کشمیریاں نوں استصواب رائے دا حق دتا۔ ایس فیصلے توں پہلے ”قیامت کشمیر“ چھپ چکی سی۔ کیوں جے ایس کتاب دے آخری صفحے اُتے مسئلہ اقوام متحدہ وچ لے جان دا تے دیا گیا اے پر سلامتی کونسل دیاں قرار داداں دا ذکر نہیں کیتا گیا۔ اُنچ چوہدری نواب الدین ہوراں استصواب رائے دے حوالے نال وی اک نظم لکھی سی جیہدے وچ کشمیریاں نوں ووٹ دا حق استعمال کرن دی تلقین کیتی گئی اے تے ووٹ پاکستان دے حق وچ پان دے فائدے دے گئے نیں۔ اوہناں اقوام متحدہ دیاں قرار داداں دے مطابق پاکستان نوں ووٹ پان لئی کشمیریاں نوں شاعری راہیں تیار کیتا تے بھرویوں مہم چلائی۔ کتاب لکھن دے دور تے اوس ویلے دے کشمیری لیڈر سردار ابرہیم دیاں کوششاں دی اک جھلک وکھان لئی کجھ مصرعے پیش نیں:

انگلستان فرانس ولایت ترکستان پیاری
ملک افریقہ ہور امریکہ بات سنائی ساری
مسلمان حکومت والے جیہڑے ملک ستاراں
سارے اپنے نال ملائے کر شیریں گفتاراں
پاکستان حکومت دی ہن ہر اک نوں ہمدردی
ہرگز رہیا خلاف نہ کوئی قدرت کاریگر دی
انگلستان امریکہ بھاویں دوویں کرن چلاکی

پر ایہہ رحمت رب دی جانوں روس ہو یا اتفاقی (35)

کئی کتاباں وچ کشمیریاں تے پنجابیاں دے قتل عام دی گل کیتی گئی اے پر چوہدری صاحب دا انداز وکھرا اے۔ اک تے اوہ جدی پشتی کشمیری سن، دو جا بعد وچ وی اوہ کشمیر دے قریب ترین علاقے بجوات وچ رہ رہے سن ایس لئی مڈھ توں لے کے آخر تک حالات اوہناں دے سامنے سن۔ اوہناں اوہ

سارا کچھ اپنیاں اکھاں نال ویکھیا تے کنناں نال سنیا ہویا سی۔ ایس لئی اوہناں دا لکھیا قابل اعتبار تے شہادت دیاں اصولاں دے مطابق اے۔ ایس کتاب نوں کشمیریاں اُتے ہون والے ظلم ستم دے حوالے نال اک بنیادی حوالے دے طور اُتے پیش کیتا جاسکدا اے۔

چوہدری نواب الدین دسدے نیں جے راجے دے منصوبے دے مطابق کشمیریاں کو لوں ہتھیار وی کھوہ لئے گئے سن۔ دو جے پاسے ہندوواں نوں مسلح کیتا گیا سی۔ ایس صورت حال نوں شاعر نے انج اُلکیا اے۔

مسلماناں دے کول نہ پیسی کچھ سوٹے باہجوں بھائی
مشکل ہے پھر بن ہتھیاروں کیونکر کرن لڑائی
ہندو پھر تلواراں آون تیر بندوق گہاڑی
مسلمان بچاری خلقت باجھ گناہوں ماری
لٹ لیا اسباب تمامی اگ مکان لگاؤن
ساڑ دتے برباد کرائے شرم شریر نہ کھاؤن
جس بہتی جاگھر دے اُتے حملہ کر کے پیندے

سر دھڑ جدا کریندے جاون ہوش نہ آون دیندے (36)

ایس کتاب وچ شاعر نے کشمیری ہندوواں دے کشمیریاں اُتے ظلم، کشمیری مجاہداں دی مزاحمت تے عام کشمیریاں دی بھاجڑ، کشمیری تے پٹھان جتھیاں دی دلیری تے کشمیری مہاجراں دی عام حالت نوں بڑے مناسب ڈھنگ نال محفوظ کر کے اگلی نسل تک اپڑا دتا اے۔

چوہدری نواب الدین گجراک عظیم انسان سن جیہناں اپنے آل دوالے نوں ویکھیا، سمجھیا تے اوہتھے دیاں لوکاں دے مسئلیاں تے معاملیاں نوں بڑے علمی تے ادبی انداز وچ پیش کیتا۔ مذہبی حوالے نال ویکھیا جائے تے اوہناں درجناں بریاں رسماں، روایتاں تے حرکتاں نوں اسلامی تعلیمات دے چائن وچ ٹھیک کرن دا چارا کیتا۔ اپنے آل دوالے چائن ونڈ دا ایہہ دیوا 1953ء وچ بجھ گیا پر اوہدے اکھراں دا چائن رہندی دنیا تک ہنیرے دور کر دا رہوے گاتے اوہدے لئی صدقہ جاریہ بن کے موت توں بعد دی حیاتی لئی بھلیائی دا ضامن بن جائے گا۔ اوہناں نوں اپنے پنڈ بچھوال دے نال والے پنڈ ”جوگ“ دے قبرستان وچ دفن کیتا گیا۔ (37)

حوالے

- 1- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، (سیالکوٹ: اندر پریس، 1325ھ)، 133۔
- 2- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، پوتا، پنڈ بھجوال ڈاکخانہ دیاورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 3- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، (لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2010ء)، 8۔
- 4- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، فضل احمد، محمد عارف، ڈیرہ چوہدری فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 5- صابر آفاقی، گوجری زبان و ادب، (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2004ء)، 321۔
- 6- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، قلمی نسخہ، فلیپ۔
- 7- نواب الدین، چوہدری، قصہ بیماری طاعون یعنی پلیگ، قلمی نسخہ، فلیپ۔
- 8- انٹرویو، چوہدری فضل احمد، بھتیجا، ڈیرہ فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 9- نواب الدین، چوہدری، قیامت کشمیر، (شن، پ، ن، س، ن)، 15۔
- 10- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، 132۔
- 11- اوہی، 132۔
- 12- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 15۔
- 13- نواب الدین، چوہدری، وقایہ زمیندار یا ہدایہ کاشتکار، قلمی نسخہ، 4۔
- 14- نواب الدین، چوہدری، گوجر نامہ، قلمی نسخہ، 6۔
- 15- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، 133۔
- 16- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، فضل احمد، محمد عارف، ڈیرہ چوہدری فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 17- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، قلمی نسخہ، 12-18۔
- 18- نواب الدین، قیامت کشمیر، 10۔
- 19- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، 132۔
- 20- محمد اسماعیل ذبح راجرووی، دیباچہ، گوجری کلام غلام یاسین غلام، (لاہور: گوجری ادبی بورڈ، 1994ء)، 10۔

- 21- نواب الدین، چوہدری، گوجر نامہ، قلمی، 14۔
- 22- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 47-48۔
- 23- نواب الدین، چوہدری، ماتم نامہ، قلمی نسخہ، 6۔
- 24- نواب الدین، چوہدری، مرشد نامہ، قلمی نسخہ، 4۔
- 25- نواب الدین، چوہدری، قصہ بیماری طاعون یعنی پلیگ، قلمی نسخہ۔
- 26- اوہی، 3-4۔
- 27- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، 10۔
- 28- نواب الدین، چوہدری، سی حرفی کنڈھی، قلمی نسخہ، 1۔
- 29- نواب الدین، چوہدری، وقایہ زمیندار یا ہدایہ کاشتکار، قلمی نسخہ، 1۔
- 30- اوہی، 3۔
- 31- نواب الدین، چوہدری، بریاں رسماں، قلمی نسخہ، 4۔
- 32- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات جلد 1، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)، 510۔
- 33- انٹرویو، بشیر کنور (خطا تے مصور)، صدارتی تمغہ برائے حسن کارکردگی، سیالکوٹ۔
- 34- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، 34۔
- 35- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 305۔
- 36- نواب الدین، چوہدری، قیامت کشمیر، 11۔
- 37- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 17۔

